

BURGESIA URBANA I PATRIMONI
AGRARI
LES PROPIETATS RUSTIQUES DE
SALVADOR OLIAG I CANET
(1858-1865)

RESUM

Salvador Oliag i Canet fou un important propietari agrari en la València de mitjans del segle XIX, com revelen les 2.347 fanecades que conreava en règim d'arrendament, independentment d'altres, de documentació més insegura, que explotava de forma directa. Els arrendaments d'Oliag revelen una característica que ja ha estat assenyalada repetidament en els de la zona de l'Horta: escàs dinamisme dels seus preus i estabilitat dels arrendataris. El curt període cronològic estudiat impedeix analitzar aquest tema tan debatut, però sembla significava una bona conducta econòmica, considerades les circumstàncies de la comarca. D'altra banda Salvador Oliag, home molt interessat per les matemàtiques i l'agronomia, dirigí de forma prou personal el seu patrimoni agrari, allunyant-se clarament de la imatge tòpica del rendista ociós.

ABSTRACT

Salvador Oliag i Canet was an important landowner in the midnineteenth century city of Valencia, as reveal the 2.347 *fanecades* which cultivated by landleases, independently of some other land which presumably managed directly. The leases of Oliag reveal one characteristic which has been often pointed out in those of l'Horta: the slight dynamism of its prices and the stability of the tenants. The short chronological period covered by the study hampers the analysis of this debated subject, but it seems that it was a good economic behaviour if we consider the agrarian circumstances of the area. In other respects Salvador Oliag, very interested in mathematics and technology, managed his agrarian properties with close attention, behaviour that puts him far away from the topical image of the idle landowner.

---

* Departament d'Història Moderna. Universitat de València.

Salvador Oliag i Canet era un dels més rics terratinents de la ciutat de València a mitjans del segle XIX. A partir de les dades que consten a la part del seu arxiu particular que obra en el meu poder, he pogut reconstruir parcialment la seua genealogia. Era fill de Salvador Oliag i Rossell i de Vicenta Canet i Cerís. Aquesta darrera era filla d'Estanislau Canet i Longàs i de Lluïsa Cerís. Estanislau, era fill de Marià Canet i Montalban i germà de Joan Vicent, Marià i Rosenda Canet i Longàs. Excepte Rosenda, que casà amb el també conegut comerciant Gaspar Morera, els altres dos germans varen morir sense descendència. Ignore si una part del patrimoni de Joan Vicent recaigué en la seua neboda Vicenta, però sí que sé que aquesta va rebre en herència un gran conjunt de propietats del seu oncle Marià. Aquestes procedien parcialment de compres de terra que va fer durant la seua vida, però també de la part que li correspongué en herència del quantió patrimoni del seu pare, Marià Canet i Montalban, i de la seua mare, Maria Inés Longàs. Desconec quin fou el patrimoni que heretà Salvador Oliag i Canet del seu pare, però les propietats que arribaren a les seues mans com a herència materna, poden documentar-se en part a través de la documentació incompleta que posseesc. En el nostre personatge es concentrà el resultat d'un llarg procés d'acumulació de propietats agràries que arranca, com a mínim, de la primera meitat del segle XVIII. A les terres heretades per Salvador Oliag caldria afegir les que va comprar durant la seua vida, difícils, d'altra banda, de documentar de forma completa. La burgesia comercial valenciana, com totes les burgesies europees de l'Antic Règim, dedicà una part considerable de les rendes obtingudes en els seus afers mercantils a la compra de terres, especialment a l'àrea territorial més pròxima a la seua ciutat de residència, d'altra banda una zona on es practicava una agricultura intensiva d'elevats rendiments.¹

EL PATRIMONI AGRARI DE SALVADOR OLIAG

El present article preten tan sols mostrar la composició i escala del patrimoni agrari de Salvador Oliag, així com alguns detalls sobre el seu règim d'explotació. Es basa fonamentalment en un llibre d'arrendaments, on consten totes les terres, els seus arrendataris i els pagaments, en el període comprés entre 1858 i 1865, així com alguna altra documentació suplementària, reveladora de les preocupacions agràries del nostre personatge. En definitiva, doncs, massa poc per tal de realitzar un estudi de conjunt. No obstant això, donada la migradesa d'estudis sobre els patrimonis rústics de la burgesia de la ciutat de València durant el Vuitcents, i més encara sobre els arrendaments a l'Horta, pense que pot tenir algun interès aquesta modesta contribució.²

¹ Pel que fa a l'arxiu dels Canet i els Oliag, veure Manuel Ardit (1982); pel que fa a les empreses americanes de Marià Canet i Longàs, Manuel Ardit (1984). Sobre la burgesia comercial valenciana del Setcents, Ricardo Franch (1986-1989).

² A banda de les conegudes obres clàssiques d'Orellana, Monforte i Garrido, d'orientació política o molt discutibles en les seues interpretacions, tenim alguns bons estudis recents, com els de José María Goerlich Peset (1982); Anacleto Pons (1990) i Covadonga Tirado Jiménez (1990).

El conjunt de propietats rústiques de Salvador Oliag, tal i com apareixen reflectides al llibre d'arrendaments al que m'he referit suara, constituïa un patrimoni respectable de 2.347 fanecades aproximadament, tenint en compte els petits errors que puguen haver en les estimacions de superfície, sobretot en les explotacions de secà, No pense, de tota manera, que les discrepàncies amb l'extensió real poguessen ser molt grans, ja que en una gran part de les terres les mesures venen donades en fanecades i quartons, unitat aquesta darrera mot petita, pràcticament sempre absent als capbreus senyorialis i als llibres padrons de l'Antic Règim. Aquesta particularitat revela que probablement intervingueren agrimensors en la medició dels camps i per tant le superfícies han de considerar-se prou exactes.

Com pot observar-se al quadre següent, la major part de les propietats eren situades a l'Horta, amb l'excepció de 70 fanecades a Almussafes (La Ribera Alta) i 11,25 a Lliria (El Camp de Túria). Les majors concentracions eren les del terme particular de València, Godella (el municipi favorit de les inversions de la família Canet), Alboraiia i Sedaví. Pense que s'ha de donar un tractament especial a les propietats de Paterna, ja que en aquest cas es tractava pràcticament d'una sola explotació, l'heretat i hostel del Pla del Pou, de 1.200 fanecades de secà, famosa en el segle XIX per la victòria que hi obtingué el cabdill carlí Ramon Cabrera contra l'exèrcit isabelí del general Cobos el 1837. Com era característic de la burgesia mercantil valenciana, les inversions es concentraven en les terres més pròximes i més riques, circumstàncies que es donaven de manera conjunta en les de l'Horta.

DISTRIBUCIÓ GEOGRAFICA DE LES PROPIETATS DE SALVADOR OLIAG

Municipi	Extensió (fanecades)	Municipi	Extensió (fanecades)
Albalat dels Sorells	24,26	Massanassa	22,93
Alboraiia	126,92	Meliana	69,08
Albuixec	46,87	Mislata	18,00
Alfagar	4,50	Montcada	10,75
Almussafes	70,00	Paterna	1.204,60
Benimàmet	72,50	Pobla de Vallbona	52,17
Borbotó	26,50	Quart de Poblet	3,63
Burjassot	6,46	Sedaví	107,95
Catarroja	23,00	Tavernes Blanques	9,00
El Puig	12,00	València	175,91
Foios	45,75	Xirivella	24,83
Godella	177,73		
Lliria	11,25	Total	2.346,59

La proporció de terres de secà es veu molt afectada per la masia del Pla del Pou, però si n'exceptuem aquesta, arrendada en tot el període observat per 10.500 rals, el predomini de les terres de regadiu és absolut, amb gairebé 1.000 fanecades de superfície de terra d'elevat rendiment. Des del punt de vista de la renda l'hegemonia del regadiu es fa molt més evident, fins i tot sense exceptuar la famosa masia paternina. Més del 85% dels 88.689 rals que Salvador Oliag ingressava anualment en concepte de renda agrària procedien d'aquestes.

TIPUS DE CONREU EN TERRES DE SALVADOR OLIAG	
Conreu	Extensió (fanecades)
Arrossar	46,40
Horta sense especificar	898,60
Horta associada amb arboris	46,05
Secà sense especificar	1.222,20
Secà amb arboris	116,00
Terra blanca i saladar	17,34
Total	2.346,59

RENDES AGRARIES DE SALVADOR OLIAG (1858-1865)	
Renda absoluta	
Conreu	Renda (en rals)
Arrossar	Parceria ?
Horta sense especificar	72.165,60
Horta associada amb arboris	4.546,60
Secà sense especificar	11.224,25
(Masia del Pla del Pou)	(10.500)
Secà amb arboris	390,00
Terra blanca i saladar	362,00

RENDA MITJANA PER FANECADA	
Conreu	Renda per fanecada (rals)
Arrossar	Parceria ?
Horta sense especificar	80,31
Horta associada amb arboris	98,31
Secà sense especificar	9,18
Secà amb arboris	3,36
Terra blanca i saladar	20,88
Renda total	88.688,45

Hi ha dubte sobre la forma d'explotació de les terres d'arrossar, que potser eren cedides en règim de parceria, però totes les altres eren arrendades. La diferència entre els preus dels arrendaments al secà i al regadiu era, com pertot arreu, notable. També, però, hi havia importants variacions dintre del mateix grup de les terres regadiu, degut a diferències de qualitat i potser altres circumstàncies desconegudes. El preu mitjà d'aquestes terres se situava entre 80 i 100 rals, quantitats molt semblants a les documentades per Covadonga Tirado (1900, 116-126) en Xirivella en dates pròximes i per Anaclel Pons (1990, 196) per a l'Horta en el seu conjunt.³

Només l'extensa masia del Pla del Pou era arrendada a un personatge que podria assimilar-se a un gran arrendatari, que presumiblement l'explotaria de forma capitalista per mitjà de jornalers. Totes les propietats restants eren arrendades a petits o mitjans cultivadors, que, en ocasions, potser les combinaven amb terres de la seua propietat o arrendades per altres terratinents. El major arrendatari de terres de regadiu posseïa 58 fanecades, seguit de tres amb 49, 41 i 40 respectivament, i altres sis amb una superfície arrendada lleugerament superior a les 20 fanecades. Tots els demés, fins a un total de 130, es beneficiaven d'explotacions arrendades molt inferiors. En ocasions apareixen, al llibre de comptabilitat d'Oliag, autèntiques *fratries* d'arrendataris, que semblen apuntar l'existència d'algun tipus d'arranjament hereditari. Així s'esdevé amb els cinc germans Baixauli, de Sedaví, arrendataris de 38 fanecades; els quatre germans Castillo de Godella, amb 27 i que, fins i tot n'exploten 12 d'aquestes com a "fills de Castillo"; els tres germans Giner d'Alboraia, amb 43 fanecades; els 4 Ribes d'aquest mateix poble, amb 39 fanecades, o els 8 Llorens que posseïen més de 100 fanecades repartides entre diverses localitats de l'Horta. Sembla probable que en aquests casos, però molt especialment en l'últim, hi hagués al darrere una petita empresa agrària familiar o acords de cooperació entre germans.

Aquest fenomen porta de la mà el plantejament d'un tema que ha vingut discutint-se almenys des de la segona meitat del segle XVIII: el de l'estabilitat dels arrendataris de la comarca, la manca de dinamisme dels preus d'arrendament i el caràcter gairebé hereditari d'aquests. En l'estat actual de la investigació, em fa l'efecte que hi ha testimoniatges tant a favor com en contra de tal interpretació, el que probablement significa que la realitat era prou complexa. L'escassa documentació que utilitze, però sobretot la quarta sèrie cronològica que es pot reconstruir, fa difícil entrar en el debat. De tota manera, en els vuit anys observats, tot i considerant una durada mitjana dels arrendaments de 6 anys, s'haurien de poder documentar moltes renovacions dels contractes i això no és el que s'esdevé. Dels 130 arrendataris de Salvador Oliag, tan sols 14 varen renovar la seua tenència entre 1858 i 1865, 8 d'ells mantenint el preu anterior, 5 rebaixant-lo i només un amb un lloguer superior. La terra que augmentà el seu preu d'arrendament ho va

³ Les dades que reproduïx A. Pons venen donades en rals per Ha i s'han de convertir en rals per fanecada per tal de fer-les comparables amb les meues i les de C. Tirado.

fer d'una forma notable, ja que va passar de 240 a 900 rals en 1861 (amb un increment, doncs, del 2,75%); les 5 que experimentaren rebaixes, varen disminuir en proporcions petites, entre el 3 i el 22%. Es probable que molts arrendaments es renovassen sense modificacions, sense que Oliag ho fés constar al seu llibre de comptabilitat, ja que resulta estrany el petit nombre de renovacions enregistrat, que només s'explicaria si els terminis de gairebé totes les terres haguessen estat anormalment llargs. Això no sembla probable. Les característiques dels contractes de Salvador Oliag que poden averiguar-se en el llibre de comptabilitat són les tradicionals i normals a l'Horta, i fins i tot podria dir-se que més modernes d'allò habitual. Les prestacions en espècie, és a dir les gallines per Nadal, són escasses: només s'hi fan constar en 25 contractes dels 130. Els pagaments en dos terminis, és a dir per Sant Joan i per Nadal, tampoc no són generals, apareixent en 42 ocasions, gairebé sempre en connexió amb els presents nadalencs. Els 88 contractes restants especifiquen un únic termini de pagament, normalment per Sant Joan i en alguna rara ocasió per Tots Sants o Nadal.

El període documentat s'inscriu en una conjuntura de preus estables del cereal, de manera que cap tensió per aquest costat hauria fet aconsellable una pujada dels arrendaments⁴. De tota manera els preus d'aquests no es fixaven tan sols per consideracions conjunturals. La complexitat del conreu intensiu hortícola plantejava, ja d'entrada, una limitació pel costat de l'oferta d'arrendataris. L'existència de lligams humans entre amo i arrendatari no era simple qüestió de "paternalisme desfasat", sinó també una bona conducta econòmica. Podem trobar una defensa d'aquesta mena de comportament fins i tot entre els teòrics i publicistes de la revolució agrària anglesa (J.V. BECKETT, 1989). S'equivoquen tant Monforte com Garrido, i amb ells alguns historiadors actuals, quan identifiquen l'arrendament consuetudinari amb l'emfiteusi⁵. Malgrat algunes similituds formals, l'arrendament consuetudinari era simplement això, un arrendament i, per tant, no transmetia cap dret de propietat, encara que la terra pogués ser sentida, però tan sols sentida, com a pròpia per part dels arrendataris. La progressiva desaparició de l'ús agrícola del sòl a moltes àrees en època recent ha trencat les velles solidaritats, com assenyala Covadonga Tirado (1990, 114-115), tot i manifestant de forma crua l'autèntic caràcter de l'arrendament consuetudinari.

LES PREOCUPACIONS AGRÀRIES I TECNOLÒGIQUES D'OLLAG

L'escassa documentació que ha arribat al meu poder no permet dilucidar si Salvador Oliag mantenia els afers comercials dels seu pare i els seus avantpassats, però tot sembla indicar que vivia exclusivament de les rendes i ingressos agraris⁶. No obstant això no es comportà com a un terratinent rendista ociós. Al costat de

⁴ Telesforo Hernández i Juan Piqueras (1980, 187-188, 192-193, 197-198).

⁵ Alberto Monforte (1922, 147); Ricardo Garrido (1943,15).

⁶ En una instància que va adreçar als síndics de la séquia de Montcada, en 29 de març de 1879, demanant-los autorització per tal d'alçar una tanca de pedra a un camp que posseïa a Godella, es defineix com a propietari i veí de València (Arxiu Canet- Oliag, lligall 15).

les terres que explotava per mitjà d'arrendaments, sembla que gestionava d'altres de forma directa, molt probablement situades en Dénia, com examinarem més endavant. A més a més, en el cas de les terres arrendades, dirigia, almenys de vegades, el conreu i altres negocis agràris d'una forma acurada. No hem de pensar que dirigís el conjunt de les seues propietats com a un autèntic empresari, ja que Oliag era fonamentalment un rendista. El caràcter desordenat dels papers d'aquesta mena que han arribat al meu poder (en ocasions petits retalls de paper en els què apuntava les seues idees) revela una certa desorganització burocràtica. Probablement les relacions entre Oliag i els seus arrendataris i administradors eren bàsicament orals, però existia una relació, probablement estreta, que anava més enllà del simple cobrament de la renda o el benefici.

L'assumepte al que Oliag va prestar, amb tota seguretat, major atenció eren els títols de propietat. Del probablement extens arxiu del terratinent valencià només ha arribat al meu poder una mínima part. Però entre els papers que posseïc figura un gruixut lligall, provinent de la compra de diverses terres que va efectuar a Foios, on s'arreglega una extensa documentació⁷. S'hi conserven les escriptures de compravenda, però també els documents que acrediten la titularitat dels anteriors propietaris, les successives transmissions i els referents a les càrregues que les gravaven. En ocasions aquests documents arriben fins al segle XVI, encara que la major part són del XVIII i primera meitat del XIX⁸.

L'existència de càrregues o dominis directes no sembla que preocupés excessivament a Salvador Oliag, ja que la seua quantia era molt petita. Les diferents lleis desamortitzadores, però molt especialment la d'1 de maig de 1855, facilitaren la redempció dels censos consignatius, reservatius i emfitèutics, però el nostre personatge no portà endavant una política de redempció sistemàtica. Entre els papers que ens han arribat consten algunes escriptures de redempció, especialment de censos emfitèutics, però la major part de les propietats de Salvador Oliag varen seguir gravades, fins a la seua mort, amb diferents censos⁹. En uns fulls, esborranys de la testamentaria de Salvador Oliag, de 24 de juliol de 1889, figura una extensa llista de propietats carregades amb censos consignatius i emfitèutics¹⁰. Varen ser els seus fills, Manuel i Rafael Oliag i Oliag els qui es varen ocupar, segons sembla, de la redempció d'aquestes càrregues, especialment l'emfitèutica, que destorvaven la conformació, més en el plà jurídic que no pas efectivament, d'una propietat capitalista plena¹¹.

⁷ Arxiu Canet-Oliag, lligall 10.

⁸ Hi ha, per exemple, una escriptura de carregament de censal, del 14 d'octubre de 1585 o els documents d'un vincle instituit en 1693.

⁹ A banda de les escriptures de redempció de censos de propietats urbanes, només apareixen a la part d'arxiu que posseïc dues redempcions, efectuades en 1856, de terres que pagaven cens emfitèutic a l'Estat, per tal com procedien de propietats desamortitzades als monestirs de Sant Miquel dels Reis i de la Valldigna (Arxiu Canet-Oliag, lligall 11).

¹⁰ Arxiu Canet-Oliag, lligall 11.

¹¹ Al mateix lligall 11 figuren 26 rebuts de redempció de censos a nom de Rafael Oliag, tots de l'any 1889.

Dels diferents documents de Salvador Oliag tenen un interès especial els continguts al lligall 15, que potser amb un excés de modèstia o frivolidat, el mateix Oliag va titular "Curiosidades modernas". Es tracta d'una gruixuda carpeta de tamany quartilla, en la què s'hi conserva una variadíssima documentació, de vegades retalls de paper petitíssims on apuntava informació que l'interessava. És difícil organitzar una informació que és molt diversa, encara que el mateix Oliag ja va introduir alguna mena d'ordenació. Destaquen, però, pel seu nombre, els papers referents a temes agraris. Alguns d'ells, com resa el títol de la carpeta, eren probablement simples curiositats, però la majoria tenien una aplicació pràctica en relació amb el conreu de les seues propietats. Així s'esdevé, per exemple, amb els nombrosos plànols que s'hi conseven, de vegades de gran tamany, equiparables a l'actual A-2, alguns dibuixats a llapis, altres a pluma i fins i tot en paper vegetal. Són 13 en total, alguns molt sumaris, però la major part amb escala, cotes, triangulacions i indicacions de superfície mot acurades, que revelen la intervenció d'un agrimensor, o bé coneixements d'agrimensura per part del mateix Oliag. M'incline per la segona hipòtesi, ja que els càlculs que de vegades apareixen en fulles soltes, sovint trigonomètrics, estan fets amb una lletra que sembla la seua. Salvador Oliag era vivament interessat en la introducció del sistema mètric. Posseïa el llibre del mestre suecà Rosanes (1868), un dels més entusiastes defensors valencians del sistema decimal de mesures, ja que s'hi refereix en alguna ocasió, i en tots els seus càlculs utilitza el sistema mètric, encara que fa la conversió al tradicional. Alguns dels plànols són projectes d'introducció d'arboris en els seus camps.

Malgrat que existeix un plec amb una descripció sumària del conreu i recolecció del safrà així com sobre l'ametlla, el cultiu sobre el què hi ha més referències és el del raïm moscatell, en relació amb una propietat en la que va introduir aquest conreu. Aquesta explotació, que potser conreava directament, destinava la seua producció a l'obtenció de pansa i de mistela. De fet, entre els papers d'aquest lligall hi ha diverses notes sobre la producció de mistela i de pansa. El nostre terratinent era especialment preocupat per l'adobat d'aquestes terres. Considerava que el guano era molt superior a qualsevol altre adob, amb una eficàcia elevadíssima¹². No obstant això, per raons de cost, pensava que era preferible combinar, en anys alterns, l'adobat amb guano i amb fem convencional. Sembla que aquesta fou la pràctica que seguí efectivament en l'heretat vinícola. Segons dues notes incorporades en aquest lligall va adobar 90 fanecades amb 10 cargues de fem per fanecada un any, i l'altre amb dues i mitja de guano, amb un cost de 13.050 rals en les 90 fanecades. El raïm, 630 quintars en total, venut a 90 rals el quintar, proporcionà un ingrés de 56.700 i, descomptats costos d'adobat i conreu, un benefici de 37.710 rals, sense considerar l'amortització del capital, que no apareix en els càlculs. Amb la finalitat de rebaixar costos, Oliag es

¹² En una nota d'aquest lligall 15 es llegeix: "Guano. Una arroba igual a 33 de estiércol de corral, a 21 de estiércol de cuadra, a 38 de estiércol de vacas, a 22 1/2 de estiércol de cerdo y a 14 1/2 de excremento humano".

va interessar en la barreja de l'alga amb calç i fem animal, tipus d'adob molt característic de la zona de Dénia. De fet, entre els papers del lligall hi ha una descripció molt detallada d'aquesta mescla, titulada "Datos recibidos de Denia sobre el estiércol de alga" i una altra nota amb la fórmula i procediment exacte de las seua confecció¹³. Potser aquestes 90 fanecades eren a Dénia. De tota manera, fossen on fossen, devien ser explotades directament, ja que en la llista d'arrendataris no figura ningú amb una extensió com aquesta. La producció d'aquesta o d'altres finques conreades de vinya la va exportar en alguna ocasió a Barcelona, ja que en un altre paper Oliag calcula que resultava més barat portar el raïm a Sagunt per mitjà de carros i embarcar-lo allí en el ferrocarril, que fer-ho directament des de València. El nostre personatge, doncs, estimava acuradament tota possibilitat de benefici.

Un altre tema al que va prestar atenció fou el de la cria de conills i gallines en granja. Entre els papers del lligall hi ha 4 fulls amb una descripció molt detallada, amb un plànol, d'una granja de conills a Barcelona, un altre plànol semblant i una fórmula de pinso per a conills, així com unes notes i dibuix a gran escala d'una incubadora artificial (*clueca mecánica* diu un dels papers) per a gallines.

L'obtenció d'aigua per al reg de les terres preocupava intensament a Salvador Oliag. En un dels papers calcula les dimensions d'una bassa per tal de regar una superfície de 182,25 metres quadrats; en un altre estima els metres cúbics necessaris per tal de regar una fanecada i una cafissada. Però els documents més interessants són els inclosos en un extens expedient sobre molíns de vent. Segons sembla, encara que no hi ha evidència absoluta, el nostre personatge va construir un molí de vent per tal de moure una nòria en l'heretat del pla del Pou. Per tal de fer-ho va reunir alguna documentació, com dos extensos fullets de fabricants. Un d'aquests era el de la *Kewanee Automatic Solid Wheel Windmill Company*, amb séu social al número 35 de Broadway (Nova York), i l'altre de la firma alemanya *Bergmann & Schlee* de Halle. Amb aquests materials i la informació que li va facilitar un constructor barceloní, Josep Vidal, portà a cap un extens i complicat projecte, que inclou un nombrós conjunt de plànols amb solucions mecàniques alternatives, alguns càlculs i un model a escala construït en cartró. No hi ha evidència de que el motor eòlic s'arribés a construir, però alguns dels plànols van acotats i porten indicació de materials; una carta de Josep Vidal sembla indicar que el molí anava destinat a instal·lar-se al pla del Pou.

Potser, en definitiva, el molí no fós més que una afició de *dilettante*, com revelen alguns altres papers d'aplicació pràctica més discutible per a un home que hauria d'haver estat interessat prioritàriament per temes agraris. Aquest seria el cas del projecte de construcció d'un rellotge-calendari de sol, globus aerostàtics, timbres elèctrics, croquis de milotxes o les nombrosíssimes notes

¹³ El primer dels papers acaba amb aquesta frase: "De todos modos el mejor estiércol es el hecho por caballerías y más que ninguno el guano".

sobre galvanització de metalls. El nostre personatge era evidentment un home interessat per les matemàtiques i la tecnologia, en ocasions com a pur passatemps, com revelen els exemples que acabe d'exposar i alguns altres que he omítit. Aquesta seria la seua fàcies de burgés ociós a qui, evidentment, li sobrava molt de temps que ocupava en aquesta mena de distraccions. Però també aquestes inquietuds trobaven aplicació pràctica en les seues propietats agràries i revelen, sobretot, un tarannà humà que l'allunyaria de la imatge tòpica del propietari urbà que es limita a cobrar rendes agràries, invertir en béns sumptuaris i fer vida social. Ens resten per saber moltes coses d'aquest terratinent urbà de mitjans del segle XIX. Una investigació en els protocols notarials, que ni he fet ni tinc intenció de realitzar en el futur, ens donaria una imatge més completa i més acurada. De tota manera, l'escassa informació que he pogut reunir entre els documents que per atzar han arribat al meu poder, revela una complexitat que es resisteix a amotllarse en els quatre tòpics amb que de vegades es caracteritza a la burgesia urbana rendista del segle XIX.

BIBLIOGRAFÍA

- ARDIT LUCAS, M (1982): "Datos sobre el comercio español con América en el siglo XVIII. Las empresas comerciales de Mariano Canet y Montalbán (1758-1785)", *Estudios dedicados a Juan Peset Alexandre*, València, I, pp. 157-174, Universitat de València.
- ARDIT LUCAS, M (1984): "Las empresas comerciales de la sociedad «Viuda de don Mariano Canet e Hijos» y las primeras expediciones directas de Valencia a Veracruz (1786-1805)", *Estudis*, València, pp. 103-142, Universitat de València.
- BECKETT, J.V. (1989): "Landownership and Estate Management", a G. E. MINGAY, ed.: *The Agrarian History of England and Wales*, dir. per Joan Thirsk, vol. VI (1750-1850), Cambridge, XXII + 1.215 pp., CUP.
- FRANCH BENAVENT, R. (1986): *Crecimiento comercial y enriquecimiento burgués en la Valencia del siglo XVIII*, València, 340 pp., IVEI.
- FRANCH BENAVENT, R. (1989): *El capital comercial valenciano en el siglo XVIII*, València, 307 pp., Universitat de València.
- GARRIDO JUAN, R. (1943): *El arrendamiento consuetudinario valenciano*, València, XVIII + 119 pp., Aeternitas.
- GOERLICH PESET, J. M. (1982): "Revolución liberal y arrendamientos rústicos en la práctica notarial valenciana", *Estudios dedicados a Juan Peset Alexandre*, València, II, pp. 197-216, Universitat de València.
- HERNÁNDEZ SEMPERE, T. i PIQUERAS HABA, J. (1980): "Materiales para la historia de los precios en Valencia durante el siglo XIX", *Estudis*, València, pp. 155-216.

- MONFORTE GARCÍA, A. (1922): *El problema agrario levantino. Historia y realidad. Los contratos acerca de la tierra en Valencia. Su pasado, presente y porvenir*, València, 210 pp., Tipografía Moderna.
- PONS, A. (1990): "Els contractes d'arrendament al País Valencià. Una anàlisi de protocols notariais (1785-1870)", *Estudis d'Història Agrària*, Barcelona, 8, pp. 175-199, Curial.
- ROSANES, M. (1868): *Tablas de las equivalencias de precios entre las unidades de peso y medida del sistema antiguo de Valencia y las del sistema métrico y viceversa*, València, 292 pp., José María Ayoldi.
- TIRADO JIMÉNEZ, C. (1990): "Gran propiedad y arrendatarios en l'Horta de Valencia. Un caso particular: Xirivella en la segunda mitad del siglo XIX", *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, València, 8, pp. 95-131, Universitat de València.

